

УДК 342«653»(477)

С. Д. СВОРАК,

*доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор,
начальник факультету з підготовки фахівців підрозділів міліції
громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ*

КОНЦЕПТ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Устої народовладдя української нації, що формувалася протягом тисячолітньої історії України, розглянуто у контексті генези та трансформації української національної ідеї. Охарактеризовано взаємозв'язок та взаємовплив цих історичних концептів, погляди провідних діячів держави і права українських державностей XIV–XX століть.

Ключові слова: демократія, народовладдя, національна ідея, національне відродження, національна свідомість.

Після того, як Україна проголосила себе суверенною державою і прийняла Акт про свою незалежність, у науковій і публіцистичній літературі, у виступах на різних форумах все частіше і гучніше постає питання про необхідність розробки сучасної української національної ідеї, реалізація якої стала би глобальним завданням етнічних українців, а також представників усіх інших етнічних груп, які є громадянами України і разом з етнічними українцями становлять політико-етнічну спільноту – український народ.

Актуальність цього наукового повідомлення полягає в тому, що національна ідея (синонім – національний ідеал) є інтегрованим виразом і основним визначальним чинником ціннісного орієнтування, а отже, спрямованості векторів активної діяльності нації, створеної нею держави, переважної більшості соціальних груп та особистостей, що її утворюють.

Вирішально-визначальну ціннісно-спрямовуючу, активуючу та інтегруючу роль національного ідеалу в суспільному житті підкреслював ще Г. Лебон: «Знайти засіб, створити настрій розуму, який робить людину щасливою, – ось чого насамперед має добиватись суспільство під страхом, у іншому випадку – скоротити своє існування. Усі суспільства, існуючі дотепер, мали для підтримки ідеал, здатний підпорядковувати душі, і вони завжди щезали, як тільки цей ідеал переставав підпорядковувати їх. ... Усі здібності народу, захопленого одним віруванням, звертаються до однієї мети: до торжества його віри, і завдяки одному цьому факту могутність його стає величезною» [1, с. 126–127].

Демократичне суспільство відрізняється від недемократичного не тим, що у першому немає

ідеології, а у другому вона відіграє провідну роль в силу відомих причин і обставин. Та чи інша ідеологія завжди існує у суспільстві. Але в дійсно демократичному суспільстві основним принципом є визнання ідеологічного плюралізму, тоді як у недемократичному, тоталітарному суспільстві пануючою є лише одна ідеологія, яка, виходячи вже з цього факту, за своїм змістом не може бути демократичною [2, с. 12–14].

У цій статті ми намагаємося побудувати концепцію трансформації народовладдя в контексті української національної ідеї на основі політико-правової інтерпретації історичних фактів, документів, сьогоденних реалій, у яких постає її дійсно архетипна феноменологія; знайти її життєдайні аспекти. Тобто основним методом нашого дослідження є поглиблений теоретичний аналіз проблеми.

Говорячи про національну ідею, ми перш за все повинні мати на увазі, що йдеться про дуже складний, багатосторонній духовний комплекс, до того ж комплекс, який за своїм змістом спрямований у майбутнє, оскільки будь-яка ідея, котра чогось варта, орієнтована не тільки на сьогодення, але й завжди націлена вперед, на вдосконалення вже існуючого. І тут сучасна українська національна ідея не є якимось винятком із правила. В принципі, свою національну ідею (свідомо чи несвідомо) має кожний етнос, який і дає їй життя. У більш чи менш розвиненому вигляді українська національна ідея існує з часів зародження українського етносу і свого активного розвитку досягала за часів поневолення українського народу іншими етносами, особливо активізувавшись сьогодні [3, с. 33–34].

Національне відродження українського народу і початок нового середньовічного періоду української історії тісно пов'язані з народною

боротьбою проти польсько-литовського поневолення України, а у пізніші часи – колонізаторської політики Росії. За цих умов формування української національної ідеї як ідеї свободолюбства тісно пов'язане з боротьбою проти фактичної колонізації України [4, с. 105–124].

Безумовно, у процесі історичного розвитку українська національна ідея набувала вдосконалення, що знайшло свій вираз як у політичній, так і в художній літературі. У політико-правовій літературі концепт народовладдя в українській національній ідеї пов'язувався передусім із гаслом «соборності», під яким проходило єднання всього народу за рівність і справедливість у суспільному житті, повалення тиранії та деспотизму, що йшли всупереч настановам раннього християнства. Саме про це наприкінці XVI – на початку XVII ст. писав визначний мислитель і гуманіст того часу І. Вишенський. Ідеї єднання та захисту українського народу знайшли свій яскравий вираз і у працях діячів Києво-Могилянської академії, зокрема П. Могили. Ці ідеї не могли не відбитися у Конституції П. Орлика 1710 р., хоча вона, виходячи з тодішніх історичних обставин, і визнавала тимчасовий протекторат Швеції над Україною.

Цікаво, що у преамбулі цього документа необхідність чіткого визначення порядку формування органів влади та їх взаємовідносин обґрунтовується тим, що «дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами, вільностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ ...» [5, с. 12].

У тексті підкреслювалась необхідність зберегти існуючий раніше порядок виборності не тільки гетьмана, а й старшини: «... завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички» [5, с. 23].

У контексті впливу на формування підвалин української національної ідеї слід розглядати погляди С. Климовського про обмеження вла-

ди монарха і визнання рівності людей, необхідність панування на землі правди та справедливості, гуманістичні ідеї Г. Сковороди, ідеї народолюбства та демократії, що розвивав Я. Карельський, національного звільнення, свободи, рівності і братерства, проголошені «Статутом Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Хіба не про єдність, не про необхідність спільності, взаємоповагу, що становлять внутрішню органіку української національної ідеї, говорять слова «Книги буття українського народу», в якій наводяться спогади про кращі часи з історії народу України? «Не любила Україна ні царя, ні пана і створила у себе козацтво, тобто братство, куди кожний, вступаючи, був братом інших – чи був він раніше паном чи рабом, лише би він був християнином; і були козаки між собою усі рівні, а старшини вибирались на зібранні і повинні були служити усім, за словами Христовими, бо приймали службові обов'язки не за примусом, як повинність, і не було панської пишноти й титулу між козаками» [6, с. 103–104]. Безумовно, великий вплив на становлення української національної ідеї справив Тарас Шевченко, який у своїх віршах і поемах засуджував не тільки існуючий у Росії самодержавний, насильницький лад, але і проголошував необхідність братерства та єдності між людьми [7, с. 19].

Особливу роль у формуванні (вже на той час дійсно демократичної) української національної ідеї відіграли твори та діяльність таких видатних представників прогресивних кіл українського суспільства, як В. Антоновича, В. Винниченка, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинський, М. Максимович, М. Міхновський, М. Павлика, С. Подолінського, Лесі Українки, І. Франка, М. Чубинського та багато інших.

Вагомий внесок в інтеграцію української національної ідеї в розбудову демократичного державного устрою, утвердження принципу верховенства права зробили такі відомі українські юристи: М. Василенко, О. Ейхельман, Б. Кістяківський, О. Малиновський, В. Сливичський, Ф. Тарановський, С. Юшков та ін.

Національна ідея, її зміст, шляхи та напрями запровадження пов'язані з культурою відповідного суспільства, оскільки вона є одним із проявів цієї культури. Більше того, національну ідею слід розуміти як таку, що концентрує у собі основні культурні надбання відповідної нації, народу. Саме тому концепт народовладдя в українській національній ідеї повинен стати виразником найзначніших досягнень нашого

народу і при цьому, спираючись на історичне минуле, пишаючись ним, повинен бути зорієнтований на сучасне і майбутнє. Іншими словами, він має стати ідеологічним двигуном розвитку українського суспільства і держави.

Цілком очевидно, що такий доволі мудрий і розважливий державний діяч, як І. Виговський усвідомлював, що для України, з її демократично-республіканськими традиціями, у складі монархічно-деспотичної Московської держави історичної перспективи не існувало. Тому закономірним було його прагнення хоча б якоюсь мірою відстояти ідейно-політичні та ідеологічні засади своєї Вітчизни [8, с. 130].

Ідея народовладства демократії була у першопочинах другої української держави війська Запорізького. Колиска її – Січ – це ж саме держава – «поліс» українського степового стилю відповідала вимогам Аристотеля: деякої господарської самовистарчальності і проглядності справ [9, с. 20].

Характерна для українців схильність до індивідуальної свободи поєднувалася з традиціями народної самоуправи та демократично-республіканськими принципами суспільно-політичного устрою. Зокрема, ідеологія української шляхетсько-козацької верстви періоду Гетьманщини була спрямована на формування нового державницького світогляду. Проте давалися взнаки відсутність державотворчої волі та єдності народу на її втілення, що раз за разом призводило до поразок і навіть втрати незалежності.

Поєднання військово-політичної та державно-правової діяльності Запорізької Січі, гетьманської держави Богдана Хмельницького, гетьмана реєстрового козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного, таких визначних українських гетьманів, як Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик, з розвитком провідних релігійно-політичних структур, якими були українські православні церковні братства, витворило високий і самобутній підйом української національної ідеї у період Середньовіччя.

У добу національно-визвольних змагань українська політична думка була представлена іменами П. Могили, Б. Хмельницького, І. Мазепа, П. Орлика, Л. Барановича, І. Гілятовського, Ю. Немирича; на початку національного відродження – іменами І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Г. Сковороди та В. Антоновича. Їх політико-правова діяльність і творчий доробок став важливою основою формування державницької ідеології.

Спроба І. Мазепа та П. Орлика наблизити козацько-гетьманську державу до західноєвро-

пейської політико-правової системи, на жаль, зазнала краху, відкинувши процес державотворення на багато десятиліть. На окупованих землях України запанувала російська ідеологічна система, з притаманними їй деспотично-тоталітарними тенденціями.

Однак українські громади, які, на перший погляд, нагадували російські общини, істотно відрізнялися від них. М. Костомаров першим обґрунтовано наголосив, що особливою рисою українця є прагнення особистої свободи, а отже, в українській громаді кожен її член є незалежною особистістю. Зв'язок наших громад тримався на спільній згоді тих, хто їх утворював, через порушення якої вони руйнувалися [10, с. 265, 279].

Так, М. Грушевський підкреслював, що пайовий характер українських громад надавав відносно широкі можливості для підприємництва та господарського ставлення до справи, що органічно в'язалося зі всім устроєм українського правління з його принципами суверенітету народу, вільного всенародного обрання провідників, їхньої відповідальності перед виборцями і було противним суворо механічному устрою Московської держави з її нещадною централізацією [11, с. 132–133, 277].

Основна теза, котру проводив у своїх працях В. Антонович, може бути визначена так: український народ на протигагу їх державності виробив ідею (ідеал) «народоправства», «громадівства», демократизму й у всі періоди своєї історії відстоював саме ці свої ідеали, задовольняючись приєднанням до інших держав (у кращому випадку – на правах автономності) [12]. Зокрема, Запорізька Січ була для вченого осередком народного ідеалу громадського, демократичного рівноправного ладу [13, с. 194]. В. Антонович сприймав ідейні цінності запорізького козацтва як духовне першоджерело світогляду українського народолюбства [14, с. 38], а, досліджуючи прояви національної вдачі в історичному житті народів, прийшов до переконання, що кожна нація має якусь свою провідну ідею, що тягнеться впродовж цілої історії, часто зовсім несвідомо [15, с. 90–91]. При цьому історик розвивав власну ідею про церковно-релігійні корені українства та велике значення для українців віри та православної церкви.

Державотворча воля українського народу, що проявилася вже в козацько-гетьманський період, розвивалася одночасно з національним самоусвідомленням. Хоч значний націєтворчий потенціал держави не міг бути реалізованим у

силу об'єктивних причин (гетьманська держава була знищена), проте ідеологія козацтва як найбільш активної, впливової та чи не найбільш організованої частини українського соціуму періоду XVI–XVIII століть ще тривалий час зберігалася в підсвідомості українського народу [8, с. 220–221].

Індивідуалізм яскраво виявився у психології та способі життя козацтва. Українські козаки – не лише воїни, а й вільні землевласники. Вхідження у військове козацьке об'єднання й вихід з нього були вільним вибором кожного козака. Суспільний лад та державний устрій Війська Запорозького базувалися на принципах народо-владдя Київської Русі й класифікуються дослідниками як християнська демократична республіка [16, с. 3]. Гетьман вважався насамперед слугою товариства, яке обрало його своїм володарем. Він був першим серед рівних у своїх правах. Його влада обмежувалася під час чинності Генеральної ради. За гетьмана діяли дорадчий орган Рада старшини і виконавчо-дорадчий орган – Генеральна старшина [3, с. 40–41].

Свобода була однією з головних вимог української національної ідеї у будь-які часи. Однак реальні умови розвитку українського суспільства були такими, що питання про незалежну і самостійну Українську державу якщо й порушувалося, то тільки у загальній формі. Як відомо, П. Орлик у своїй Конституції не зміг поставити питання про повну незалежність Української держави. Та й М. Грушевський не одразу прийшов до такого рішення.

Національна ідея була поставлена у практичну площину українського державотворення лише у 1917 р. Саме в цей час В. Липинський у програмі Української демократично-хліборобської партії писав: «Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона буде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави».

І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні

ставимо найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми» [17, с. 47–51].

Як не дивно, але саме політизація різних верств населення, партій та об'єднань в Україні, розширення думок у суспільстві у буремні роки початку XX ст. обумовили те, що державницький напрям української національної ідеї досить довго не мав свого чіткого вираження. Це питання, головним чином, вирішувалося вже під час революційних подій 1917–1919 рр. Таку ситуацію можна пояснити лише з позицій сьогодення, коли вже добре відомі усі особливості розвитку українського суспільства тих часів. Справа в тому, що політичні діячі, які висували відповідні проекти, намагалися узгодити свої пропозиції щодо національного державотворення з реальними умовами українського суспільства, яке у ті роки (це стосується й різних політичних спрямувань) перебувало у стані глибокого розширення. Лише після Лютневої революції в Росії з'явилися необхідні умови для практичного державотворення, що зразу ж відбилося на поширенні у суспільстві державотворчих ідей, у тому числі й конституційних проектів [2, с. 70–71].

Українці завжди тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтінку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громада тощо), але добивалися їх результативного виконання лише на шляхах безумовного підпорядкування волі одного керівника або директивному органу (князь, гетьман, кошовий отаман тощо). Така українська політична традиція була своєрідним прототипом принципу «демократичного централізму». Однак, як правило, в умовах формування свого самостійного шляху розвитку українці не могли вибрати тієї дієвої владної структури, яка б їх об'єднала. Відсутність національної єдності призводила до втрати державності та суверенітету [18, с. 474]. У цьому полягає одна із суттєвих відмінностей української нації від російської, для якої була і є притаманною традиція деспотичного чи авторитарного правління, що постійно генерувала тенденцію придушення української національної свідомості та культури [19, с. 236, 246].

Список використаних джерел

1. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 272 с.
2. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення / Віктор Медведчук. – Київ : Вид-во «Україна», 1997. – 169 с.
3. Москалець В. П. Лад – українська національна ідея / В. П. Москалець, С. Д. Сворака // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIX. – 2008. – С. 33–43.
4. Історія держави і права України : у 2 ч. / [А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.] ; за ред. А. Й. Рогожина. – Київ : Ін Юре, 1996. – Ч. 1. – 359 с.

5. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / відп. ред. Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2001. – 400 с.
6. Політологія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1993. – 552 с.
7. Сворак С. Д. Шевченкові візії Української держави / І. П. Макаровський, С. Д. Сворак // Українська національна ідея. Дослідження, переклади, публікації. – Вип. ІХ. – 2005. – 31 с.
8. Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект / О. М. Ситник. – Донецьк, 2009. – 244 с.
9. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – 2-ге вид. – Blomberg. Lippe : Sahrav, 1949. – 63 с.
10. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова / Н. И. Костомаров. – СПб. : Тип. товарищества «Обществ. Польза», 1863. – Т. 1. – 508 с.
11. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – Киев : Лыбидь, 1991. – 400 с.
12. Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ століття) / Л. В. Мельник // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали (Київ, 16–18 берез. 1993 р.). – Київ : Ін-т укр. археографії АН України, 1994. – С. 18–32.
13. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – Київ : Дніпро, 1991. – 238 с.
14. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80 роках ХІХ століття : монографія / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровськ. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
15. Антонович В. Б. Три національні типи народні // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – Київ : Либідь, 1995. – 816 с.
16. Гетьмани України. Історичні портрети / передм. Я. Дзири ; худож. І. С. Камінський, Ю. Ф. Назаренко. – Київ : Журн. «Україна» ; Газ. «Вечірній Київ», 1991. – 216 с.
17. Ульяновський В. Релігійні погляди на історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича (попередні нотатки) / В. Ульяновський // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали (Київ, 16–18 берез. 1993 р.). – Київ : Ін-т укр. археографії АН України, 1994. – С. 33–69.
18. Історико-політичні уроки української державності : енцикл. слов. / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – Київ ; Донецьк : Донеччина, 1998. – 544 с.
19. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.) : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : Нуолідж, 2009. – 549 с.

Надійшла до редколегії 03.06.2014

СВОРАК С. Д. КОНЦЕПТ НАРОДОВЛАСТІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕЄ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ІЗМЕРЕННЯ

Устої народовластия української нації, которые формировались в ходе тысячелетней истории Украины, рассмотрены в контексте генезиса и трансформации украинской национальной идеи. Охарактеризованы взаимосвязь и взаимодействие этих исторических концептов, взглядов ведущих деятелей государства и права украинских государственных XIV–XX веков.

Ключевые слова: демократия, народовластие, национальная идея, национальное возрождение, национальное сознание.

SVORAK S. D. THE CONCEPT OF DEMOCRACY IN THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

The article presents a theoretical legal and political interpretation of significant historical facts and documents to identify the archetypic principles of the Ukrainian national idea (ideal). It's proved that the state political background of the progressively developed nations is an existential individualism of responsible citizens, which requires law enforcement, recognition of human rights with no compromise, harmony and balance in public relations, and also stability denoted by the term «system». It's proved that the Ukrainian nation has always been characterised by attraction to the system in the denoted sense of the term, and the national idea (its synonym is 'national ideal') is an integrated term and a main dominating factor of the valuable orientation, and hence the direction vectors of the nation's activity, the state created by this nation, the vast majority of social groups and individuals that constitute it.

The foundations of Ukrainian democracy which was forming during thousands of years of Ukrainian history are considered in the context of genesis and transformation of the Ukrainian national idea, there characterized the relationship and interplay of historical concepts, views of the leading figures of legal Ukrainian state in the fourteenth and twentieth centuries. It is emphasized that the lack of national unity led to the loss of sovereignty. And this is the major differences between the Ukrainian and Russian nations, the specific feature of the latest one for has been the usual tradition of despotic or authoritarian ruling. By the way, there had always been a tendency to neutralize the Ukrainian national state, consciousness and culture.

Keywords: democracy, national idea, national revival, national consciousness.